

SULTAN İLAHİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Altı Aylık Hakemli Kısa Makale, Araştırma ve İnceleme Dergisi
Vol./Cilt: 2, Issue/Sayı: 2, ss. 168-179, December/Aralık 2024.

Bağdat Baş Kadısı Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî'nin Mezhebî Kişiliği ve Dönemin Selçuklu Ülkesindeki Mu'tezilî Politik Anlayışa Etkisi*

The Madhhab (School of Thought) Orientation of Baghdad's Chief Judge Abu Abdillâh ad-Damaghâni and the Mu'tazili Politics in the Seljuk Empire

Hamza Yeşildal¹

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Yeşildal, Hamza. "Bağdat Baş Kadısı Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî'nin Mezhebî Kişiliği ve Dönemin Selçuklu Ülkesindeki Mu'tezilî Politik Anlayışa Etkisi". *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi (SİAD)* 2/2 (Aralık 2024), 168-179. <https://zenodo.org/10.5281/zenodo.14567447>

CC BY-NC 4.0

Öz

Büyük Selçukluların ilk dönemi Hanefî-Mu'tezilî birlikteliğinin revaçta olduğu bir dönemdir. Sultan Tuğrul Bey döneminde Büyük Selçuklu coğrafyasında bu birliktelik önemli bir komumdadır. Bu iki ekolün birbiri ile uyum içinde olması hem siyasî hem de ilmî yönden kendisine dayanak bulmuştur. Siyasî yönden özellikle Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ve onun veziri Amîdülmülk el-Kündürî önemli şahıslardır. Fakat bunun yanında konunun en önemli yönü, ilmî boyutudur. Konu bu açıdan ele alındığında siyasî boyutundan ziyade ilmî açıdan da bu birlikteliği destekleyen veya en azından bu birlikteliğin dönemin uleması tarafından nasıl değerlendirildiği açığa kavuşturulmalıdır. Konuyu irdelediğimizde karşımıza en önemli şahıs olarak Bağdat baş kadısı Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed ed-Dâmegânî (ö. 478/1085) çıkmaktadır. Zira kendisi, Büyük Selçuklu devletinin kuruluş yıllarında yaklaşık otuz yıl Bağdat baş kadılığı yapmış, bu görevi süresince Hanefî-Mu'tezilî politikalar Selçuklu ülkesinde revaç bulmuştur. Ayrıca kendisi Kādilkudât/Baş kadı olduğundan diğer kadıların atamasında söz sahibi biri olarak Hanefî-Mu'tezilî politikaların Selçuklu ülkesinde yayılmasında da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu araştırmada Büyük Selçuklu devletinin ilk döneminde Sultan Tuğrul Bey ve Sultan Alparslan dönemlerinde Hanefî-Mu'tezilî politikaların Selçuklu ülkesinde etkili olmasında Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî'nin rolü ve Mu'tezile mezhebiyle olan ilişkisi ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Mezhepleri Tarihi, Büyük Selçuklu Devleti, Dâmegânî, Baş Kadı, Hanefî-Mu'tezilî, Bağdat.

* Araştırma Makalesi / Research Article, Geliş Tarihi / Date Received: 31.10.2024, Kabul Tarihi / Date Accepted: 29.12.2024, Yayın Tarihi / Date Published: 31.12.2024.

¹ Dr., TC. Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara Müftülüğü, Baş Vaiz. Ankara, TÜRKİYE. E-Mail: hamzaabi61@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9179-2514>.

Öne Çıkanlar

- Büyük Selçuklu Dönemi din-siyaset ilişkisi birden fazla alternatife sahiptir. Kuruluş dönemi dikkate alındığında Tuğrul Bey döneminde Hanefî-Mu'tezilî siyaset revaçta iken sonraki Sultan Alparslan döneminde bu uygulama Eş'arî-Şâfiîlik düzlemine kaymıştır.
- Selçuklu dini siyasetinde en önemli aktörler başta Sultanlar olmak üzere vezirler ve kadılık görevlerine getirilen kişilerdir.
- Özellikle vezirler ve onların göreve getirdiği kadılar, ülkedeki dini siyaseti yöneten ve yönlendiren en önemli kişilerdir ki Bağdat baş kadısı Ebu Abdillah ed-Dâmegânî bunların en önemlilerinden biridir.
- Abdullah ed-Damegânî'nin mezhebi kimliği hakkında dile getirilen en önemli yön Hanefîliktir. Fakat onun döneminin genel siyasî seyri ve atanan kadılar ve medrese müderrisleri dikkate alındığında Mu'tezilenin de önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.
- Bu makale, Bağdat başkadısı Ebu Abdillah ed-Dâmegânî'nin Hanefîlik yönünün yanında Mu'tezile ile olan ilişkisinin de ortaya çıkarılmasını amaçlamaktadır.

Abstract

The early period of the Great Seljuks is marked by a prominent alignment between the Hanafi and Mu'tazili schools. During Sultan Tughril Bey's rule, this alignment held significant importance across the Great Seljuk territories. This union found support both politically and intellectually. Politically, key figures included the Great Seljuk Sultan Tughril Bey and his vizier, Amid al-Mulk al-Kunduri. However, the most crucial aspect of this topic lies in its intellectual dimension. When examining this aspect, it becomes essential to clarify how this alliance was viewed or supported by the scholars of that era beyond its political influence. One of the most notable figures in this context is Abu Abdillah Muhammad b. Ali b. Muhammad ad-Damaghani (d. 478/1085), who served as the Chief Judge of Baghdad for nearly thirty years during the foundational years of the Great Seljuk state. Throughout his tenure, Hanafi-Mu'tazili policies were widely accepted in Seljuk territories. Furthermore, as the Chief Judge (Qadi al-Qudat), he held authority over the appointment of other judges, thus playing a role in the spread of Hanafi-Mu'tazili policies across the Seljuk Empire. This study aims to shed light on Abu Abdillah ad-Damaghani's role in advancing Hanafi-Mu'tazili policies in the Seljuk territories during the early period of the Great Seljuk Empire, particularly under Sultan Tughril Bey and Sultan Alp Arslan, as well as to explore his association with the Mu'tazili school.

Keywords: *History of Islamic Sects, Great Seljuk Empire, Damaghani, Chief Judge, Hanafi-Mu'tazili, Baghdad.*

Highlights

- The religious politics of the Great Seljuk period offered multiple alternatives. In the founding era, particularly during the reign of Tughril Bey, Hanafi-Mu'tazili politics were predominant, whereas under Sultan Alp Arslan, this focus shifted towards Ash'ari-Shafi'ite practices.
- Key figures in Seljuk religious politics included the sultans, viziers, and those appointed to judicial positions.
- Viziers, along with the judges they appointed, were the most influential figures in shaping and directing the religious policies of the realm, with Baghdad's Chief Judge, Abdullah ad-Damaghani, being one of the most prominent among them.

- The most notable aspect of Abdullah ad-Damaghani's religious identity is his Hanafi affiliation. However, given the political atmosphere of his time and the appointment of judges and madrasa teachers, it is evident that Mu'tazilism also held significant influence.
- This article aims to explore the relationship between Baghdad's Chief Judge, Abdullah ad-Damaghani, and the Mu'tazili school in addition to his Hanafi identity.

1. Giriş

Büyük Selçuklular dönemi, dinî siyaset açısından birden fazla alternatife sahiptir. Kuruluş dönemi dikkate alındığında bu dönemde uygulanan dinî siyasetin Sultan Tuğrul Bey döneminde Hanefî-Mu'tezilî bir etkinin hâkimiyetinde cereyan ettiği, bir sonraki aşama olan Sultan Alparslan döneminde Eş'arî-Şâfîlik düzlemine kaydığı, Sultan Mes'ud döneminde ise hem Mu'tezile'nin hem de Eş'arîliğin devre dışı bırakılmaya çalışıldığı görülmektedir.

Şüphesiz bu siyasetin izlenmesinde en önemli faktör, bir yandan iktidarda olan dönemin sultanları, diğer yandan da sultanlardan sonra yönetimde en büyük yetkiyi ellerinde bulunduran dönemin vezirleridir. Bu doğrultuda dinî siyasetin en önemli dinamikleri arasında önemli merkezlerdeki kadılar sayılabilir ki bunlardan biri hiç kuşkusuz Bağdat baş kadısı olan Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî (398/1077-478/1085)'dir. Zira kendisi hem Bağdat Baş kadısıdır hem de kadı atamalarında söz sahibi olan yetkili bir şahsiyettir. Dâmegânî'nin Hanefî kimliği üzerinde birçok görüş dile getirilmiştir. Fakat Mu'tezile ile olan bağı pek dillendirilmemiştir. Hâlbuki onun Mu'tezile ile olan bağı, icraatlarında açıkça görülmektedir. Zira onun döneminde atanan kadılara bakıldığında Hanefî-Mu'tezilî olmaları oldukça dikkat çekicidir. Bu atamalarla o dönemde hem Hanefî düşüncenin hem de Mu'tezilî etkinin güç kazandığı anlaşılmaktadır. Bu durumda onun Hanefîlik yönünün yanında Mu'tezilî yönü de araştırmaya değerdir. Bu çalışmada Büyük Selçuklular döneminde Hanefî-Mu'tezilî politikaların icrasında söz konusu Baş kadının rolü ve mezhebî yönü ele alınacaktır.

2. Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

2.1. Hayatı

398/1007 tarihinde² İran'ın Simnân eyaletine bağlı Rey ve Nîşâbur arasında bulunan büyük bir yerleşim yeri olan Dâmegân'da³ doğan Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî, ilk tahsilini doğduğu yerde yaptıktan sonra Nîşâbur'a gitti ve burada birçok âlimden dersler aldı.⁴ Burada belirtmek gerekir ki Dâmegân, İran'ın önemli ve büyük merkezlerinden biridir. Haliyle buradan birçok âlim yetişmiştir. Bunun sonucunda da Dâmegânî nisbesini kullanan birden fazla müellif gerek tarih gerekse coğrafya kitaplarında zikredilmektedir. Kendisiyle aynı nispeyi taşıyan ve *el-Vücûh ve'n-Nezâir* adlı eserin müellifi olan Ebû Abdillâh Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî (449/1057)

² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin, Esmâ'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin* (İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1951), 2/74.

³ Ebû'l-Hasan İzzuddîn Ali b. Muhammed Abdülkerim İbnu'l-Esîr, *el-Lübâb fi Tehzibi'l-Ensâb* (Beirut: Dâru Sâdir 1400/1980) 1/406; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur (GAL)*, (Leiden: E. J. Brill, 1937), 1/460.

⁴ Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayp el-Arnavutî-İbrahim ez-Zübeyk (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 18/485.

başka bir kişidir.⁵ Bazı müellifler, aynı nispeyi taşıdıklarından her iki şahsı ya karıştırmış ya da tek kişi gibi kabul etmişlerdir. İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201),⁶ Suyûtî (ö. 911/1505)⁷ ve Zerkeşî (ö. 794/1392)⁸ bu müelliflerin isim ayrıntısına girmeden sadece 'Dâmegânî' nisbesini kullanmakla yetinirken Taşköprüzâde (ö. 968/1561) İbn ed-Dâmegânî⁹ şeklinde kullanmayı tercih etmektedir ki bu durumda hangi Dâmegânî'nin kastedildiğini kestirmek zordur. Carl Brockelmann ve muhtemelen ondan mütevellit Hayrettin ez-Ziriklî (ö. 1976), Dâmegânî nisbesini kullanan iki müellifi *ez-Zevâid ve'n-Nezâir* adlı eseri bağlamında¹⁰ birbiriyile karıştırmışlardır.¹¹ Bağdatlı İsmail Paşa ise biraz daha farklı bir kullanımı tercih ederek Muhammed b. Ali b. Abdilvehhâb Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî el-Hanefî¹² isimlendirmesini tercih eder.

Eğitim hayatının önemli bir bölümü Dâmegânî'da geçen Dâmegânî'nin, önce Horasan'a sonra da Bağdat'a giderek burada da başta Kudûrî (ö. 478/1037) olmak üzere devrin meşhur birçok âliminden başta Hanefî fihri ve hadis olmak üzere dersler aldığı bilinmektedir.¹³ Onun hakkında bilgi veren kaynaklara bakıldığında öğrencilik yıllarında fakirlikten dolayı eski elbiseler giydiği,¹⁴ hatta bir süre gece bekçiliği yapmak¹⁵ gibi birçok zorluğa katlanmak zorunda kaldığı görülmektedir. İlim öğrenmede gayet kabiliyetli olduğu bilinen¹⁶ Dâmegânî, İbn Mâkûlâ (ö. 475/1082)'nin vefatından sonra 447/1054 yılında¹⁷ Bağdat Kādilkudâtlığına getirilmiştir.¹⁸ Yaklaşık otuz yıl bu görevde kalan Dâmegânî,¹⁹ 478/1085 yılında²⁰ seksen yılı aşkın bir ömür²¹ sonucu vefat etmiştir. Rivayete göre cenazesi önce kendi evinin olduğu yere defnedilmiş fakat

⁵ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî, *el-Vücûh ve'n-Nezâir li Elfâzi Kitâbillâhi'l-Azîz ve Me'ânihâ*, nşr. Fâtıma Yusuf el-Haymî (Dımaşk: Mektebetü'l-Fârâbî, 1998), Neşredenin Girişi, 1.

⁶ Ebû'l-Ferec Cemaluddîn Abdurrahman b. Ali İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yûni'n-Nevâzir*, thk. M. Abdülkerim Kâzım er-Râzî (Beyrut: 1404/1984), 83.

⁷ Celaleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Mustafa Rayb el-Buğra (Beyrut: 2002), 1/379.

⁸ Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl (Beyrut: 1972), 1/102.

⁹ Usamuddîn Ebû'l-Hayr Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde, *Miftahu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzuâtî'l-Ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002), 2/415.

¹⁰ Ebû Gays Muhammed b. Hayrettin ed-Dımaşkî ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsi Terâcîm* (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002), 7/163.

¹¹ Esmâ Çetin, *Dâmegânî'nin el-Vücûh ve'n-Nezâir İsimli Eserindeki Metodu* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 18.

¹² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 2/74.

¹³ Ebû Abdillâh Şemşuddîn Muhammed b. Osman et-Türkmânî ed-Dımaşkî ez-Zehabî, *el-İber fi Haberi men Ğaber*, thk. Ebû Hâcîr Muhammed es-Sa'îd b. Beysûnî, Zağlul (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 2/339; ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485.

¹⁴ Ebû'l-Fida İmaduddîn İsmail b. Şihabuddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, nşr. Hasan Abdülmennân (Beyrut: Beytül-Efkârî'd-Devliyye, 1411/1990), 7/129.

¹⁵ Cengiz Kallek, "Dâmegânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993) 8/453.

¹⁶ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd (Târîhu Medîneti's-Selâm)*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: 1422/2002), 3/109.

¹⁷ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/109; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/129; Cemaleddin Ebû Mehâsin Yusuf İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira fi mulûki Mısır ve'l-Kâhira* (Kahire: 1353/1935), 5/121; Ebû'l-Hasenât Muhammed b. Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcîmi'l-Hanefiyye*, thk. A. ez-Za'bî (Beyrut: 1418/1998), 2/182; ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 8/485.

¹⁸ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 8/485.

¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/129; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, 5/121.

²⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 2/74; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, 5/121.

²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/129; ez-Zehabî, *el-İber*, 2/339.

daha sonra Ebû Hanife'nin kabrinin olduğu yere nakledilmiştir.²² Cenazesinde çok büyük bir kalabalığın toplandığı ve âlimlerin, onun ölümünden duydukları üzüntü sebebiyle cenaze merasiminde cübbelerini çıkardıkları²³ rivayet edilir.

2.2. İlmî Kişiliği

Eğitim yıllarını oldukça zorluklarla ve fakirlikle geçiren Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî,²⁴ Horasan'da gördüğü eğitimden sonra Hanefî ulemanın önde gelen âlimlerinden olan Kudûrî (ö. 428/1037)'den dersler aldı.²⁵ Bağdat'ta kaldığı dönemde Saymerî (ö. 436/1045), Ebû Bekir el-Harezmi (ö. 383/993), Cassâs (ö. 370/981), Kerhî (ö. 340/952) ve Ebû Ali ed-Dekkâk (ö. 405/1015) başta olmak üzere önemli Hanefî âlimlerden fıkıh okudu.²⁶ Yine buna ilaveten İbn Nügûr (ö.?) ve Ebû Abdillâh es-Sûrî (ö.?) gibi âlimlerden de hadis dersleri aldı. Abdülvehhâb el-Enmâdî (ö.?) başta olmak üzere bazı kişiler de ondan hadis dersleri almış,²⁷ bunun dışında birçok talebe yetiştirmiştir.²⁸ Kendisi Hanefî kadı olarak meşhur olması yanında Şafiî fıkıhına da hâkim olan biridir. Onun hakkında 'Şafiî fıkıhını Şafiîlerden bile daha iyi bilirdi'²⁹ şeklinde övgüler yapılmıştır. Fakat Hanefîliğe olan bağlılığı ve katkısı çok büyük olmalıdır ki onun dönemini değerlendirenler 'Dâmegânî ile Irak mezhebinin (Şafiîliğin) liderliği sona ermiştir' fikrine sahiptir.³⁰ Görünen o ki sadece Hanefî ve Şafiî mezhepleri değil diğer mezheplere vakıf olma açısından önemli bir şahsiyettir.³¹ İlmî münazaralara da katılan Dâmegânî'nin özellikle Ebû İshak eş-Şirâzî (ö. 476/1083) ile olan dostluğu ve yaptığı münazaralar oldukça hoşsohbet bir havada geçtiği rivayet edilir.³² Şöhreti oldukça yaygınlaşınca Kâim Biemrillâh ve Muktedir Billâh gibi Abbâsî halifelerine vezirlik yapmıştır.³³ Otoriter ve ilmî kişiliği sebebiyle Abbâsî hilafet merkezinin yanı sıra Selçuklu yönetiminin de dikkatini çekti.³⁴ Bu sayede itibarı ve şöhreti artınca Sultan Tuğrul Bey onu fark etti ve kendisine hürmet gösterdi.³⁵ Hakkındaki

²² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/129; el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, 182; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485.

²³ İbn Tağriberdi, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, 7/121.

²⁴ Ebû'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed Abdülkerim İbnu'l-Esîr, *el-Lübâb fi Tehzibi'l-Ensâb*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1400/1980), 1/406; el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, 182; Selahaddîn Halil b. İbek es-Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefâyât*, thk. Eymen Fuat Seyyid, (Beyrut: 1411/1991), 4/139.

²⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Lübâb fi Tehzibi'l-Ensâb*, 1/406; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/129; İbn Tağriberdi, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, 5/121; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485.

²⁶ el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, 182.

²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/129.

²⁸ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485.

²⁹ el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, 182; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485.

³⁰ Hatib Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/109; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/129; İbn Tağriberdi, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, 57/121; el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, 182.

³¹ İbn Tağriberdi, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, 5/121.

³² ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485.

³³ Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefâyât*, 4/139.

³⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12//129.

³⁵ ez-Zehebî, *el-A'lâm*, 18/485 vd.; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/446.

“iffetli, zeki, çok faziletli, ilim ehline karşı şefkatli, insanlara değer veren, çok bilgili, işlerini daima düzgün yapan”³⁶ gibi ifadeler, onun kişiliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî, ilmî kişiliği ve kadılık dönemindeki uygulamaları sebebiyle İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'nin talebesi ve Hanefîliğin önemli imamlarından Ebû Yûsuf'a benzetilir.³⁷ Hatta zamanın Ebû Yûsuf'u diye anıldığı olmuştur.³⁸ Otuz sene bu görevi ifa eden Kādilkudât olması ve aynı zamanda diğer kadıların atanmasında söz sahibi olan birisi olması,³⁹ bu dönemde Hanefîliğin yayılmasına büyük katkı yapmıştır. Böylece atanan Hanefî kadılar, atandıkları ve görev yaptıkları yerlerde Hanefî mezhebinin intişarına büyük katkı yapmışlardır. Devletin siyasi desteği de alındığından onun döneminde bir yandan Hanefîlik, diğer yandan da Mu'tezile kolayca yayılma imkânına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Uzun süre görevde kalmasından da anlaşılacağı üzere Dâmegânî, dönemin yöneticilerince önemli bir kadı olarak telakki edilmiştir. Öyle ki ölümünden sonra onun yerine Ebû Bekir eş-Şâşî (ö. 344/955) adlı Şâfiî kadı⁴⁰ getirilmiş, fakat kısa bir süre sonra tekrar Hanefîlik eksenli uygulamaya dönüldüğünden eş-Şâşî görevden alınarak Abdullâh ed-Dâmegânî'nin oğlu Ebû'l-Hasan Ali ed-Dâmegânî bu makama getirilmiştir.⁴¹ Bu uygulama, onun dönemin yönetimi açısından ne derece önemli bir kadı olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Kendisine nisbet edilen eserler *Mesâilü'l-Hitân ve't-Turûg*, ve *ez-Zevâid ve'n-Nezâir* adlı eserlerdir.⁴² Ayrıca Hâkim eş-Şehid'in *Muhtasar* adlı eserine de şerh yazdığı⁴³ zikredilmektedir.

2.3. Hanefî Yönü ve Görüşleri

Hanefîlik, Abbâsîlerden itibaren Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde halkın benimsediği ve oldukça yaygın bir mezhep halinde gelmişti.⁴⁴ Sultan Tuğrul Bey döneminde de Hanefîlik Selçuklu ülkesinde revaçtadır ve Tuğrul Bey'in iktidarı boyunca da bu durum devam etmiştir. Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk el-Kündürî de tasarruflarını Hanefî-Mu'tezilî yönde kullanmıştır. Vezirin bu yöndeki en önemli icraatlarından biri, daha önce uzun süre Şâfiî mezhebi mensuplarının getirildiği baş kadılık/Kādilkudâtlık makamına Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî'yi getirmesidir. Dâmegânî'nin Hanefîlik yönü birçok müellif tarafından dile getirilmiştir fakat Mu'tezilî yönüne kaynaklar neredeyse hiç vurgu yapmamıştır. Hâlbuki onun

³⁶ Hatib Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/109; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/129; İbn Tağriberdi, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, 5/121; ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485.

³⁷ el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, 182; ez-Zehabî, *el-İber*, 2/339; el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, 269 vd.; ez-Zehabî, *el-İber*, 2/339; ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485.

³⁸ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485.

³⁹ el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, 182.

⁴⁰ bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/162; Zehabî, *el-İber*, 2/359; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/146.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/253.

⁴² Brockelmann, *GAL*, 1/460.

⁴³ el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, 182.

⁴⁴ Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 2/387. Ayrıca Ehl-i Rey'e derinlik kazandıran Ebû Hanîfe'nin Horasan ve Mâverâünnehir âlimleri arasındaki konumuna işaret eden akademik çalışma için bk. Metin Avcı, “Horasan Ve Mâverâünnehir Ulemâsı Arasında Ebû Hanîfe Algısı”, *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi* 30 (2021).

bu makama geldiği dönem Hanefî-Mu'tezile birlikteliğinin oldukça revaçta olduğu bir dönemdir. Hem dönemin Sultanı Tuğrul Bey hem de vezirlik makamında bulunan Kündürî, Hanefî-Mu'tezilî olan kişilere öncelik verip, özellikle Mu'tezile karşıtı tavır takınan kişilere mobbing uyguladığı, onların tüm görevlerden azledilerek her türlü işkence ve hatta hapis hayatı dâhil birçok zorluklara maruz kalmalarına sebebiyet verdikleri bilinmektedir. Eş'arîlik karşıtı tavrını Mu'tezile-Hanefîlik taraftarlığı ile ön plana çıkaran Kündürî, başta İbn Füreğ (ö. 406/1015), Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), Abdülmelik el-Cüveynî (ö. 478/1085), Ebû Bekir el-Beyhakî (ö. 458/1066) gibi Mu'tezile karşıtlığı ile öne çıkan birçok âlime baskıcı politikalar uygulamış, sonuçta onlar ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardır.⁴⁵ Kündürî'nin Mu'tezile karşıtlarına açıkça cephe alarak her türlü baskıyı uygulaması dikkate alındığında onun nezdinde baş kadılık makamına gelen Dâmegânî'nin böyle bir baskıya maruz kalmaması ve hatta uzun süre bu görevi sürdürmesi, her şeyden önce mezhebi açıdan da vezirle ortak noktalara sahip olduğu fikrini güçlendirmektedir. Bu durumda Dâmegânî'nin Mu'tezilî düşünceyle olan bağı her ne kadar kaynaklarda ön plana çıkmasa bile üzerinde araştırma yapmaya değerdir.

3. Mu'tezile ile Olan İlişkisi ve Onun Döneminde Öne Çıkan Önemli Şahıslar

Tuğrul Bey'in insiyatifi ve vezir Kündürî'nin onayı ile Dâmegânî'nin baş kadılık görevine gelmesi⁴⁶ Hanefîlik açısından olduğu kadar Mu'tezile için de önemli bir adımdır.⁴⁷ Zira daha önce bu görevde Şafî mezhebine mensup olan İbn Mâkûlâ (ö. 475/1082) bulunmaktaydı. Onun vefatından sonra bu makama Hanefî kimliği ile temayüz etmiş birinin getirilmesi, Şafî çevrelerden tepkiler almışsa da⁴⁸ burada esasen bazı dengelerin korunmaya çalışıldığı dikkatlerden kaçmamalıdır. Zira Dâmegânî, Hanefî fikhının yanında Şafî fikhına da hâkim bir kişidir. Fakat Dâmegânî'nin kadı olduktan sonraki icraatlarında Hanefî-Mu'tezilî kişilere öncelik tanıdığı bir gerçektir.⁴⁹ Dâmegânî'nin Mu'tezile ile olan ilişkisi, özellikle onun tasarruflarının değerlendirilmesiyle anlaşılabilir. Kadı atamalarında söz sahibi biri olması sebebiyle atadığı kadıların Mu'tezilî yönleri dikkat çekmektedir. Yine onun Eş'ârî-Şafîlilere yönelik yıldırma politikalarına açıkça itiraz ettiği halde Mu'tezilî atamalara karşı herhangi bir itirazının olmaması dikkate değerdir.

Sultan Tuğrul Bey dönemi genel dinî politikası, Tuğrul Bey açısından Hanefî, vezir Kündürî açısından da Mu'tezilî şahısların öncelenmesi şeklindedir. Sultan ile vezirin öncelediği mezhepler dikkate alındığında doğal olarak durum, Hanefî-Mu'tezilî şahısların ön plana çıkması şeklinde tezahür edecektir. Vurgulamak gerekir ki vezir Kündürî döneminde yapılan kadı

⁴⁵ Ebû Bekr Necmuddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhâtü's-Südûr ve Âyâtü's-Sürûr*, "Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alametleri", ter. Ahmet Ateş (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 1/96 vd; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, 3/389.

⁴⁶ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 170.

⁴⁷ Abdullah Ömer Yavuz, "Büyük Selçuklu Devletinin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları", *Bilimname* 34/2 (2017), 519.

⁴⁸ es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, 4/245-252.

⁴⁹ bk. Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslâm Âlemi (1040-1092)*, (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 63-64.

atamalarında medreselerden eğitim veren hocalara kadar tüm tasarruflarda öncelikle Hanefî-Mu'tezilî şahıslar tercih edilmiştir. Özellikle Horasan bölgesi dikkate alındığında burada Mu'tezile-Hanefîlik birlikteliğine yatırım yapıldığı açıkça görülmektedir. Bu durum hem Mu'tezile açısından hem de Hanefîlik açısından olumlu neticeler doğurmuştur. Böylece halk tabanında saygınlığı olan Hanefîlik, Mu'tezile'nin meşru bir zemine oturtulmasına katkı yapmıştır. Diğer taraftan bu birliktelik, dönemin en saygın Mu'tezilî ilim adamlarının özellikle yabancı akımlara karşı İslâmı savunma refleksi sayesinde Hanefîliğe bilimsel anlamda birikim kazandırmıştır. Neticede durum bazen Hanefîlik-Mu'tezile dayanışması olarak tezahür ederken bazen de Hanefîliğin Mu'tezilî öğretiyi koruyan bir refleks olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁰

Mu'tezile'nin Hanefîlikle birlikte hareket etmesinin bir başka sebebi ise, Abbâsî halifesi Kadir Billâh'ın (991-1031) 'Kadiri İtikadı' adı altında Ehl-i Sünneti güçlendirme amacıyla⁵¹ yayınladığı bildiridir. Bu bildiri sebebiyle güç kaybına uğrayacağını anlayan Mu'tezile, gücünü koruyabilmek için Hanefîlikle olan bağına sağlam tutmak durumunda kalmıştır.

Bu dönemde özellikle kadılık görevine getirilenlere baktığımızda karşımıza öncelikle Mu'tezilî kimliği ile bilinen Ebû Yûsuf Abdüsselam b. Muhammed el-Kazvînî (415/1024) çıkmaktadır. Kazvînî, Tuğrul Bey dönemi Selçuklusunda en önemli kadılardan biridir. Kendisini 'Kazvinli Mu'tezilî Ebû Yûsuf'⁵² şeklinde tarif eder. Mu'tezilî kimliğini vurgulamasından da anlaşılacağı üzere kadılık yaptığı süre içerisinde Mu'tezilî politikaları öncelendiği⁵³ rahatlıkla söylenebilir. Yine Rey kadılığı yapan ve Hanefî-Mu'tezilî fikirleri ile bilinen Abdullah en-Nâsîhî (447/1055), Mu'tezilî fikirlerin savunulması hususunda dikkatlerin üzerine çekilmesinden olacak ki Nişabur kadılığına atandıktan kısa bir süre sonra bu görevden alınarak Rey kadılığına getirilmiştir.⁵⁴ Bir diğer atama, yine Mu'tezilî-Hanefî kimliği ile bilinen Ali b. Hasan es-Sandâlî (484/1091)'nin Nişabur'a hatip olarak atanmasıdır.⁵⁵ Ayrıca Sultan Tuğrul Bey döneminde kendisine Hatibülhüttab unvanı verilmiştir.⁵⁶ Yine Rey kadısı olan Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed el-Esterâbâdî (541/1146) Mu'tezile'ye meyilli bir kişidir.⁵⁷ Bunların dışında Küdürî döneminde Basra Kadılığına getirilen Abdullah b. Ahmed el-Buhârî de Mu'tezilî kimliği olan ve saygınlığıyla bilinen bir şahıstır. Öyle ki Nizâmülmülk, vezirliğe geldiğinde Selçuklu ülkesinde mezhebî siyaset Hanefî-Mu'tezilî yapıdan Şafî-Eş'ârîlik düzlemine kaymasına rağmen Abdullah el-Buhârî, liyakati gereği olacak ki görevde kalmaya devam etmiştir.⁵⁸ Dâmegânî'in, Hanefî olduğu

⁵⁰ Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü, Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs Yayıncılık, 2023), 211.

⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulâk*, 5/287; krş. Muharrem Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 252.

⁵² ez-Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, 18/617-618, es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, 3/230; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, 3/385.

⁵³ Hamza Yeşildal, *Büyük Selçuklu Dönemi Din-Siyaset İlişkisi, Mu'tezile-Hanefîlik Bağlamında* (Ankara: Fecr Yayınları, 2024), 105.

⁵⁴ el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, 3/184.

⁵⁵ İbn Asâkîr, *Tebyînü Kezîbi'l-Müfterî*, 108.

⁵⁶ İbn Asâkîr, *Tebyînü Kezîbi'l-Müfterî*, 180; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 93; Ferhat Koca, "Selçukluların İslam Hukuk Mezheplerine Bakışları", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler 2* (Konya 2001), 32.

⁵⁷ el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, 2/81.

⁵⁸ el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, 3/44.

açık olmakla birlikte Mu'tezilî yönü belirgin olmayan⁵⁹ Ebû Ali Muhammed b. Ahmed b. el-Velîd el-Kerhî (ö ?) ile olan yakınlığı,⁶⁰ Mu'tezile ile olan ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir.

Yukarıdaki bilgilerden de açıkça anlaşılacağı üzere Dâmegânî'nin kadılık yaptığı yıllarda Selçuklu ülkesinde dini siyaset, Hanefî-Mu'tezilî eksenlidir. Dolayısıyla gerek kadı atamalarında gerekse medreselerde görevlendirilen hocaların Hanefî-Mu'tezilî olmalarına özen gösterilmiştir. Bu tasarruflar hem Sultan Tuğrul Bey hem de vezir Küdürî tarafından icra edilerek izlenen politika uyum içinde sürdürülmüştür. Bu durumda Dâmegânî'nin Mu'tezilî düşünceyi her ne kadar ön plana çıkarmadığı görülse de Hanefî-Mu'tezilî olmanın bir ayrıcalık ve tercih sebebi kabul edildiği dönemde baş kadılığa getirilmiş olması, önemli bir olaydır.

4. Sonuç ve Öneriler

Büyük Selçuklular dönemi dini siyaseti, ülke yönetiminde bulunan sultanlar dikkate alındığında farklı alternatiflere sahiptir. Kuruluş dönemi olan Tuğrul Bey zamanında vezir Küdürî, Hanefî-Mu'tezilî bir siyaset izlemiş, Şafî-Eş'ârî kesime karşı oldukça sert bir tavır takınarak onları hem medreselerden uzaklaştırmış hem de kadılık ve hatiplik gibi görevlere gelmelerine engel olmuştur.

Dini siyasetin bir diğer ayağı ise kadılar ve medreselerde eğitim veren âlimlerdir. Tuğrul Bey döneminde özellikle vezir Küdürî'nin kadı atamaları ve medreselerde görevlendirilen âlimler dikkate alındığında Mu'tezilî-Hanefîlerin belirgin bir şekilde ön plana çıktığı görülmektedir. Bu atamaların en önemlilerinden biri olarak kabul edebileceğimiz kişi Abdullah Dâmegânî'dir.

Kendisinden önce Şafîî olan İbn Mâkûlâ (ö. 475/1082) bu makamda bulunuyordu. Onun vefatı üzerine bu göreve gelen Dâmegânî, görev yaptığı dönemde gerek kadı atamalarında gerekse yaptığı icraatlarda Hanefî-Mu'tezilî politikaların uygulayıcısı olmuştur. Tuğrul Bey dönemi genel siyasetinin de Hanefî-Mu'tezilî olduğu dikkate alındığında esasında Dâmegânî'nin bu göreve getirilirken hangi dengelerin korunmaya çalışıldığı da ortaya çıkmaktadır.

⁵⁹ bk. Yunus Apaydın, "Kerhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 2022), 25/285-287.

⁶⁰ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/485-488.

Kaynakça / References

- Akoğlu, Muharrem. *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Apaydın, Yunus. "Kerhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/285-287. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Avcı, Metin. "Horasân Ve Mâverâünnahir Ulemâsı Arasında Ebû Hanîfe Algısı". *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi* 30 (2021).
- Aydın, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü, Tarihi ve Öğretisi*. 2.Baskı. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2023.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Literatur, (GAL)*. Leiden: E. J. Brill, 1937.
- Çetin, Esmâ. *Dâmegânî'nin el-Vucûh ve'n-Nezâir İsimli Eserindeki Metodu*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l Arabî, ts.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslâm'da Siyasi, İtikadi ve Fihki Mezhepler Tarihi*. çev. Hasan Karakaya-Kerim Aytekin-Abdülkadir Şener. İstanbul: ts.
- Ed-Dâmegânî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Muhammed. *el-Vucûh ve'n-Nezâir li İfâzi Kitâbillâhi'l- azîz ve me'ânihâ*. nşr. Fâtıma Yusuf el-Haymî. Dimaşk: Mektebetü'l-Fârâbî, 1998.
- Hatib el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd (Târîhu Medineti's-Selâm)*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: 1422/2002.
- İbn Asâkîr, Ebû'l-Kâsım Ali b. El-Hasen el-Hibetullah. *Tebyînü kezîbi'l-Müfterî fimâ ünsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*. thk. Muhammed Zahid el-Kevserî. Dimaşk: 1347/1979.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İmadüddîn İsmail b. Şihabüddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n nihâye*. nşr. Hasan Abdülmannân. Beyrut: Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, 1411/1990.
- İbn Tağriberdi, Cemaleddin Ebû Mehâsin Yusuf. *en-Nucûmu'z-zâhira fî mulûki Mısr ve'l-Kâhira*. Kahire: 1353/1935.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemalüddîn Abdurrahman b. Ali. *Nüzhetü'l-ayinü'n nevâzîr*. nşr. Muhammed Abdülkerim Kazım er-Râzî, Beyrut: 1987.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemalüddîn Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fî Târîhu'l-Ümem ve'l Mulûk*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed Abdülkerim. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1400/1980.
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri men zeheb*. thk. A. el- Arnavut-M. El-Arnaut. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1986.
- İsmail Paşa el-Bağdâdî. *Hediyyetü'l-Ârifîn Esâi'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*. İslâmiyye, İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1951.
- Kallek, Cengiz. "Dâmegânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/453-454. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Koca, Ferhat. "Selçukluların İslam Hukuk Mezheplerine Bakışı". *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*. Konya: 2001, 29-52.
- Kureşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkadir b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Beyrut: 1993.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed b. Abdülhay. *el-Fevâidü'l-behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. A. ez-Za'bî. Beyrut: 1418-1998.

- Ocak, Ahmet. *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslâm Âlemi-(1040-1092)*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Piyadeoğlu, Cihan. *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Râvendî, Ebû Bekr Necmuddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman. *Râhâtü's-südûr ve Âyâtü's-sürûr I. "Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alametleri"*. çev. Ahmet Ateş. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- Safedî, Selahaddin Halil b. İbek. *Kitâbü'l-Vâfi el-Vefâyât*, thk. Eymen Fuad Seyyid. Beyrut: 1411/1991.
- Sem'ânî, Ebûs-Sa'd Abdüklerim b. Muhammed el-Mervezî. *el-Ensâbu'l-Eşraf*, thk. Abdullah el-Bârûdî. Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1988.
- Subkî, Tacuddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. El-Hulv M. Muhammed el-Tanahî. Halep: Matbaatü İsa el-Halebî, 1964-1968.
- Suyûtî, Celalettin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân I-II*. nşr. Mustafa Rayb el-Buğa. Beyrut: 2002.
- Taşköprüzâde, Usamuddîn Ebû'l-Hayr Ahmed b. Mustafa. *Miftahu's-Sa'âde ve Misbâhu's-siyâde fi Mevzuati'l-Ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1422/2002.
- Yavuz, Ömer Abdullah. "Büyük Selçuklu Devletinin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları". *Bilimname* (2017/2), 34/511-532.
- Yeşildal, Hamza. *Büyük Selçuklu Dönemi Din-Siyaset İlişkisi, Mu'tezile-Hanefîlik Bağlamında*. Ankara: Fecr Yayınları, 2024.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemşuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî ed-Dışmakî. *el-İber fi Haberi men Ğaber*, thk. Ebû Hacir Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405-1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemşuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî ed-Dışmakî. *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnavuti-İbrahim ez-Zübeyk, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân I-IV*. nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Beyrut: 1972.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed b. Hayrettin ed-Dımaşkî. *el-A'lâm Kâmûsi terâcîm li eşhuri Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-Arab ve'l-Musta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.
-

Orijinallik Beyanı / Declaration of Authenticity

Bu makale, İntihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / This article has been scanned by İntihal.net. No plagiarism detected.

Akademik Etik Beyanı / Academic Ethics Statement

Bu makale bilimsel araştırma tekniklerine ve akademik etik ilkelerine uyularak hazırlanmış, veriler üzerinde herhangi bir tahrifat veya çarpıtma yapılmamış, başka bir araştırmadan kısmen veya tamamen intihal edilmemiş, yayınlanması amacıyla başka bir yayın organına gönderilmemiştir. / This article has been prepared in accordance with scientific research techniques and academic ethics principles, no falsification or distortion has been made on the data, no partial or complete plagiarism has been made from another research, and it has not been sent to another publication organ for publication.

Etik Kurul Beyanı / Ethics Committee Declaration

Bu makale literatür taraması tekniği ile elde edilen verilere dayanmaktadır ve bu nedenle etik kurul kararı gerektirmemektedir. / This article is based on the data obtained with the literature review technique and therefore does not require an ethics committee decision.

Çatışma Beyanı / Conflict Statement

Herhangi bir kişi veya kuruluş ile çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / No conflict of interest with any person or organization has been declared.

İthaf / Dedication

Bu çalışma, İsrail'in Gazze'deki üniversitelere, okullara, hastanelere, mülteci kamplarına, evlere, camilere ve kiliselere düzenlediği vahşi, barbar, insanlık ve hukuk dışı saldırıları nedeniyle hayatını kaybeden bilim insanları, öğrenciler, sağlık çalışanları, din adamları, gazeteciler, bebekler, çocuklar ve masum sivillere ithaf edilmiştir. İsrail'in iki milyondan fazla Gazzeliyi evlerinden ve topraklarından sürgün etmek istemesi insanlık dışıdır. İsrail'in uluslararası hukuka, insan hak ve hürriyetlerine aykırılık içeren tüm işgal ve saldırıları suçtur ve bu nedenle yargılanması gerekmektedir. / This article is dedicated to the scientists, students, health workers, religious officials, journalists, babies, children and innocent civilians who lost their lives as a result of Israel's brutal, barbaric, inhumane and illegal attacks on universities, schools, hospitals, refugee camps, homes, mosques and churches in Gaza. Israel's attempt to expel more than two million Gazans from their homes and lands is inhumane. All Israeli occupations and attacks that violate international law, human rights and freedoms are crimes and therefore Israel must be prosecuted.

Yazarlık Katkısı / Authorship Contribution

Çalışma tek yazarlı olarak yürütülmüştür. / The study was conducted with a single author.